

Qars tarixin yaddaşında

Faiq ŞÜKÜRBƏYLİ,
AYB və AJB-nin üzvü,
"Qızıl qələm" media mükafatının
sahibi

Yolumuz yaşı yüzilliklərlə hesablanan, başı yüz qovğalar çəkən, zaman-zaman təzyiqlərə, hücumlara məruz qalan, buna baxmayaraq bu gün də əzəmətiyənən, vüqarıyan diqqətə çəkən, tarixə yoldaşlıq edən Qarsdır. Toya gedirik-Melih bəylə Ətrabə xanımın toyuna. Melih bəy nüfuzlu bir nəslin nümayəndəsidir. Qarsda doğulub boya-başa çatıb. Orada mühəndis işləyir. Onun xanımı isə qarabağlıdır, ali təhsilli həkimdir. Taleyini tarixi türk diyarı olan Qars şəhərinə bağlayıb. Melih bəylə və onun anası Səhər xanımla, qardaşı Semih bəylə, dayısı Yusuf bəylə, qohumları Hamid bəy və onun həyat yoldaşı Aysel xanımla Bakıda elçilik və nişan mərasimi zamanı tanış olmuşduq. Çox mehriban, alicənab şəxs təsiri bağışlayırlar.

Toydan bir neçə gün qabaq getməyimin səbəbi barəsində yalnız tarix kitablarından oxuduğum, hünər dolu, zəfər dolu şərəfli yol keçən Qars ilə yaxından tanış olmaq idi.

Qarsa səfər etməzdən öncə bu diyar haqqında yazılmış tarix kitablarını bir daha vərəqlədim. Qars sözünün

adaçımı barədə çoxlu sayda fikirlər mövcuddur. Divanu Luğati-t-Türkə görə dəvə və ya qoyun yunundan toxunan paltara kars deyilirdi. Dərisindən gözəl kürk tikilən bozqır tülkü isə karsak adlanırdı. Əl çalmaqdan çıxan səse isə kars-kars deyilirdi. Britaniyalı şərqşünas, türk dillərinin tədqiqatçısı Ser Cerard Lesli Meykins Klounsun "XIII əsrə qədərki türkcənin etimoloji lüğəti" kitabına əsasən hər üç söz türk mənşəlidir.

Təmasda olduğum

yerli şəxslərin dediklərinə görə Qarsın Qafqaz ilə Anadolu arasında keçid rolu oynaması bu ərazinin strateji əhəmiyyətini daha da artırır. Qars Batı-Doğu istiqamətində axan çayları ilə geniş bir ərazidir. Bütünlükdə Xəzər dənizi hövzəsində yerləşir. Ən iri çayları Araz çayı, Arpa çayı və Qars çayıdır. Bölgədə geniş yaylaqlar və ovalıqlar mövcuddur. Anadolunun ən geniş ovalığı olmaq özəlliyini daşıyan Qars əyalətinin ərazisi 2500 kv.km-dir və bölgənin 19 faizini, bütövlükdə isə Türkiyə ərazisinin 1,3 faizini təşkil edir.

İlin təxminən 6-7 ayını qış mövsümündə keçirən Qars quru iqlimə sahibdir. İl boyunca təxminən 160 gün don olur. İndiyə kimi regionda ən yüksək istilik + 34.8% dərəcə, ən aşağı soyuq isə - 39.6 dərəcə qeydə alınmışdır.

Burada tarixi-memarlıq abidələri, qalalar, istehkamlar yüz illərdir ki, əsrlərin olaylarını gözünə-könlünə yığaraq bu günümüze pıçıldayırlar.

Ani qalası-tarixlə üz-üzə

Qars deyəndə ilk növbədə Ani qalası xatırlanır. Qarsla tanışlıq Ani qalasından başlayır. Ani qalası təxminən X-XIV əsrlərdə inşa edilmişdir. Qala divarları bir neçə hissədən ibarətdir. Onlardan içqala adlandırılan hissə daha mürəkkəb memarlıq quruluşuna malikdir və içində çoxlu mülki tikililərin qalıqları var. Ani şəhərinin Şəddadilərin hakimiyyəti zamanında inşa edildiyi və sonrakı dövnlərdə isə Ani çarlığının mərkəzi olduğu tarix kitablarında əksini tapır.

Bu gün qədim Ani şəhərini əhatə edən Ani qalasının yalnız qala divarları qalıb. Qala tuf materialından inşa edilib.

İçqala Ani şəhərinin Cənub hissəsində, hündür təpənin üstündə yerləşir. Qala ərazidə yerləşən hökmdarların və Aniyə hakimlik etmiş digər xanədan nümayəndələrinin saraylarını müdafiə etmək məqsədi ilə inşa edilmişdir. İçqalanın içində yerləşən saraydan dövrümüze ancaq xarabalıqlar qalmışdır ki, onlar da xırda divar qalıqları və divarlardan qopmuş daş kütlələrindən ibarətdir. 1907-1914-cü illərdə N. Y. Marr tərəfindən burada qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar zamanı sarayın Cənub-Qərb istiqamətində uzanan 59 metrlik dəhliz ətrafında planlandığı, bir neçə böyük zalı və çoxlu kiçik otaqları olduğu, həmçinin ən azı iki mərtəbəli olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Binaanın altında isə su çəni və yeddi otaqlı, yeraltı isitmə tərtibatlı (hypocaust) hamam olmuşdur. Ümumilikdə içqalanın içində üç kilsənin qalıqları qalmışdır. Bunlar Saray kilsəsi, Körpə şahzadələr kilsəsi və Altıguşəli kilsəsidir.

Saray kilsəsi sarayın giriş qapısının yaxınlığında kiçik bir kilsə olmuşdur. Bəzi mütəxəssislər kilsənin X əsrdə inşa edildiyini iddia edirlər. Lakin kilsənin sadə planlaşdırılması və daxili interyerdə istifadə edilən naxışlar kilsənin daha əvvəlki tarixdə inşa edildiyini, X əsrdə təmir olunduğunu düşündürməyə imkan verir.

Binaanın daxili bəzəkləri ərəb istilasından dövründən əvvəlki tarixi mərhələ

üçün xarakterikdir. Tarixin sonrakı dönəmində isə kilsənin şimal divarına dayaqlı kiçik bir şapel də inşa edilmişdir. Bu gün həmin şapelin sadəcə təməlləri qalmışdır. Kilsənin cənub divarı 1966-cı ildə baş verən zəlzələ zamanı çökmüşdür.

Körpə şahzadələr kilsəsi

Sarayın cənub-qərbində yerləşir. Bu kilsənin qısa qübbəli, düzbucaqlı bir planı olduğu və qübbənin sadə və silindrik bir alın üzərində oturulduğu müəyyən edilmişdir. Kilsə haqqında heç bir mənbədə məlumat verilmir və binanın özünün də kitabəsi yoxdur. Adı isə XIX əsrin əvvəllərində kilsəyə verilmiş uydurma bir addır. Lakin binanın memarlıq xüsusiyyətləri baxından Horomos monastırındaki Yəhya Peyğəmbər kilsəsinə bənzəməsi bu kilsənin XI əsrdə inşa edilməsi fikrini söyləməyə imkan verir.

Bina XX əsrin əvvəllərinə kimi ilk görünüşünü qoruyub saxlamışdır. Lakin 1966-cı ildə baş verən zəlzələdə kilsə uçaraq tamamilə məhv olmuşdur.

Altıguşəli kilsə içqalanın cənub hissəsində yerləşir. Bu kilsə uzaqdan baxanda qülləni xatırladan bir memarlıq quruluşuna sahibdir. Xaricdən çox sadə görünüşü olan bu kilsənin cənub-qərb apsisindən girişi vardır. Qübbəsi və alın hissəsi uçmuşdur. Kilsənin günümüze qatan bir kitabəsi yoxdur. Təxminən XII əsrin əvvəllərində inşa edilmiş və XIII - XIV əsrlərdə təmir

olunmuşdur. Ani şəhəri təbii cəhətdən olduqca əlverişli ərazidə salınmışdır. Şəhər üçbucaq şəkilli bir təpənin üstündə yerləşir ki, təpənin də iki tərəfi sıldırım qayalıqlarla müdafiə olunur. Bütün şəhərin qala divarları ilə əhatə olunmasına baxmayaraq, əsas istehkam daha zəif müdafiə olunan şimal hissədə qurulmuşdur.

Həmin divarlar

Səlcuqluların Anini fəth etdiyi dövrdə demək olar ki, lazımsız və dağılmış bir vəziyyətdə idi. Bu səbəbdən də səlcuqluların verdiyi qərara əsasən qala divarları bərpa edildi - daha doğrusu yeni ikiqatlı qala divarları inşa edilir. Məhz bu səbəbdən də tədqiqatçılar bu gün Aslanlı qapı divarları adıyla tanıdığımız həmin divarları haqlı olaraq bir erməni abidəsi deyil, bir səlcuqlu memarlıq əsəri kimi qiymətləndirirlər.

Anidə ilk qala divarları paytaxtın Qarsdan Aniyə köçürüldüyü zaman in-

Qars qapısı və Hidrellez qapısı. Aslanlı qapı divarları Anidə olan abidələrdən ən diqqətəlayiq olanıdır.

Qoşa divarlar Arpaçay və Alacaçay arasındakı düz ərazini qapatmaq üçün inşa edilmişdir. Bayır divarları çox alçaqdır.

Qabaq hissəsində isə dərin xəndək qazılmışdır. Daxili və xarici divarların qapıları qarşı-qarşıya gəlir.

Şəhərə hücum edənlər zorla ilk qala divarını keçsələr belə, qarşıda daha böyük və qüllələrlə əhatə edilmiş başqa bir divarla rastlaşır, iki divar arasında məsafə dar olduğundan arada manevr edə bilməyərək geri çəkilməyə məcbur olurdu. İkinci qala divarları çoxlu yarımdayirəvi bürclərlə əhatələnmişdir.

Aslanlı qapı şəhərə əsas giriş yeri olmuşdur

Adını qapı yaxınlığında bir divardan yerləşdirilmiş aslan qabartmasından almışdır. Aslanlı qapıdan iç-

şa etdirilmişdir. Həmin qala divarları daha kiçik ərazini əhatə etmiş və bu gün Menüçöhr camisinin yerləşdiyi ərazidən keçmişdir. Lakin Ani o qədər sürətlə inkişaf edir ki, tezliklə yeni və daha geniş qala divarlarına ehtiyac yaranır.

Qala divarlarından kənar da müxtəlif binaların xarabalıqlarının dövrümüze çatması, hətta yeni inşa edilmiş divarların belə bütün şəhəri əhatə etmədiyini göstərir. Qala divarlarının üç qapısı vardır: Aslanlı qapı,

qalaya qədər bir yol uzanmışdır. Qapı isə kənarında yerləşdirilmiş iki bürclə qorunmuşdur. Bürclərdən sağ tərəfdə yerləşəni müəyyən qədər zədələnsə də, sol tərəfdə yerləşəni ilkin görünüş və hündürlüyünü qoruyaraq dövrümüze çatmışdır. Aslanlı qapı və yaxınlıqda yerləşən bürclərin bir çoxu Türkiyə Cümhuriyyəti Kültür Bakanlığının mütəxəssisləri tərəfindən 1996-1997-ci illərdə bərpa edilmişdir.

(ardı növbəti sayımızda)